

'Tea for two'

Tuinkoepels in de stad Groningen

Henk Wierts

Inleiding

Binnen het scala aan kleinere bouwwerken dat de laatste eeuwen in ons land is verrezen en dat tot in onze tijd bewaard is gebleven, spreekt de tuinkoepel, met zijn romantische uitstraling, velen tot de verbeelding. In tegenstelling tot de meeste andere kleinere architectuur uit het verleden, zoals bijvoorbeeld stookhutten, transformatorhuisjes of schaapskooien ontbreekt bij de tuinkoepel een directe economische aanleiding tot de bouw. Tuinkoepels hadden een puur recreatieve functie en werden gebouwd als uiting van welstand, luxe en overvloed (afb. 1a en 1b). De koepels werden uit hout, maar ook vaak uit steen opgetrokken waarmee de grandeur van de koepel werd benadrukt. Het grondplan van de koepel was altijd symmetrisch, waarbij een zes- of achthoekige plattegrond overheerste. Het open karakter van het gebouw werd benadrukt doordat de tuinkoepel meestal geheel rondom van ramen was voorzien. Onderkeldering was geen uitzondering. Het bood de eigenaar de mogelijkheid om bijvoorbeeld tuinopbrengsten of een wijnvoorraad op te slaan. Daarnaast werden koepels soms gebouwd met een verdieping, zodat men zich niet hoefde op te houden in één enkele koepelkamer. Ook waren de koepels regelmatig

Afb. 1a. Tuinkoepel behorende bij een pand aan de Nieuwe Weg, ter hoogte van het huidige nummer 20, circa 1910. Foto: P.B. Kramer, collectie RHC Groninger Archieven.

Afb. 1b. De tuinkoepel Hereweg 122/2, vóór verplaatsing. Foto: collectie Dienst RO/EZ.

voorzien van een veranda. Afhankelijk van mate en wijze van gebruik waren koepels uitgerust met privaten, keukentjes, verwarming en een turfhok. Van het, voor de tuinkoepel kenmerkende, koepeldak kwamen verschillende typen voor. Er zijn ui-, bol-, tent- of piramidevormige koepeldaken. Bij de bouw van de meeste tuinkoepels was geen architect betrokken. Vaak was het een aannemer of een plaatselijke timmerman die tekende voor het ontwerp¹. In veel gevallen zullen deze zich hebben laten inspireren door voorbeelden uit catalogi en tuinboeken die in omloop waren en regelmatig werden herdrukt (zie afb. 1a en 1b). De tuinkoepel volgde daarbij in hoofdlijnen de modes in de burgerlijke bouwkunst. De meeste koepels waren vrijstaand maar ook opname in belendende bebouwing kwam voor, soms vanaf de bouwtijd soms pas na vele jaren als de omringende bebouwing zich verdichtte. Een goed voorbeeld hiervan is de tuinkoepel Hereweg 2, eens een prominent en landelijk gelegen gebouw maar in de loop der tijd aan twee zijden ingebouwd en weggedrukt achter het Herewegviaduct (afb. 2)².

Hereweg 2

De koepel aan de Hereweg 2 dateert uit 1774 of uit de direct daaropvolgende jaren. Destijds kreeg de latere burgemeester van Groningen, Johan van Hoorn, toestemming van het gemeentebestuur een achthoekige tuinkoepel te bouwen na

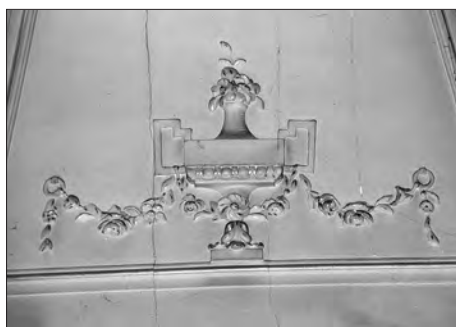
Afb. 2. Hereweg 2.

Foto: Henk Wierts.

1. Meulenkamp 1995, 5.
2. Bastmeijer e.a. 2000, 32-33. Verdere werkzaamheden in het afgelopen jaar brachten nieuwe bouwhistorisch interessante zaken aan het licht hetgeen de directe aanleiding vormde voor het schrijven van dit artikel.

afbraak van een bestaand tuinhuis³. Ter bevordering van het uitzicht moest de tuinkoepel iets buiten de rooilijn verspringen. Na het overlijden van Van Hoorn in 1791 werd Jacobus van der Steege eigenaar van de koepel en een deel van de bijbehorende tuin inclusief druivenkassen en tuinmanswoning. Van der Steege had fortuin gemaakt in Nederlands-Indië en liet in 1791 het voor Groninger begrippen kolossale classicistische pand Oude Boteringestraat 44 bouwen. Waarschijnlijk gaf hij destijds ook opdracht tot de vervaardiging van het recent ontdekte stucgewelf in Lodewijk-XVI-stijl in de koepel aan de Hereweg 2. Het plafond is in acht stroken verdeeld en voorzien van een eenvoudig rond middenornament. In de stroken zijn om en om een met festoen omrand medaillon met hoofd en lauwerkrans, en een vaas met vruchten met festoen geplaatst (afb. 3). Het middenornament is vrijwel zeker 19e-eeuws. In deze periode is ook het stucwerk deels verguld.

De tuinkoepel bleek al vanaf de bouwtijd onderkelderd te zijn. Aanvankelijk was dit niet geconstateerd omdat het straatniveau in de eerste helft van de 20e eeuw met tenminste een halve meter is verhoogd waardoor de kelderlichten uit zicht waren geraakt. Bovendien was het kelderluik onder de vloerbedekking verborgen. Pas na verwijdering van deze vloerbedekking werd de kelder ontdekt.

Afb. 3. Hereweg 2. Boven: overzicht plafond van de tuinkoepel. Onder: details van het plafond. Foto: Taco Tel.

3. Van der Veen 1969, 105-106.

Aan de oostzijde van de koepel zijn, na wegbraak van betimmeringen, het originele metselwerk en een originele kroonlijst blootgelegd. Ook bleek aan deze zijde boven de ingang een stucvlak aanwezig, waarop een mand met vruchten met festoen in originele kleurstelling (afb. 4). Het stucwerk rond deze oostelijke toegang is beschilderd in de vorm van een imitatielambrisering met daarboven een eveneens in imitatieschildering uitgevoerde wandbespanning met randlijsten en een classicistisch versieringsornament. Deze versieringen stammen uit de 19e eeuw en behoorden bij de destijds gebouwde veranda.

Binnenkort wordt getracht de koepel, met name wat betreft het interieur, deels in oude luister te herstellen. De eens zo rustieke plant- en boomrijke omgeving van de koepel is definitief verloren gegaan, maar de glorierijke uitstraling van het gebouw kan hiermee gedeeltelijk herleven.

Afb. 4. Hereweg 2, oostelijke ingang van de tuinkoepel. Foto: Taco Tel.

De situering

In de 18e en 19e eeuw, tijdens de hoogtijdagen van de tuinkoepel, was het gebied ten zuiden van de stad aan weerszijden van de Hereweg zeer populair bij wandelaars en liefhebbers van het buitenleven (afb. 5). De Hereweg was ruim voorzien van boomaanplant met als belangrijkste exponent het in 1765 aangelegde Sterrebos. Tussen de Here- en Oosterpoort volgde Onder de Boompjes (de huidige Parklaan) de loop van de zuidelijke vestingwerken. De schaduwrijke omgeving voorkwam dat de welgestelde burger, die zich bij voorkeur in de buitenlucht ontspande, bruin werd. Een bleke teint werd gezien als een teken van welstand. De gebronsde huid werd geassocieerd met de werkmans en de landarbeider. Tot de Helperlinie waren in het gebied vele sier- en moestuinen en fruithoven aangelegd. Bovendien verdienden professionele moeskers hun brood in deze omgeving. Het feit dat deze relatief hooggelegen grond niet zo nat was, maakte hem – meer dan de meeste andere gronden buiten de stadspoorten en in de nabijheid van de stad – prima geschikt voor tuinbouw in plaats van weidegrond. Ook buiten andere Groninger stadspoorten vinden we in de 18e en 19e eeuw tuinaanleg en bijbehorende bebouwing, maar niet zo intensief en uitgebreid als het gebied ten zuiden van de stad.

Afb. 5. Onder de Boompjes met koepel en stadswal met molen, 1825, aquarel. Uit: Schuitema Meijer, 1976, 69.

's Zomers moet de lucht hier verzadigd zijn geweest van bloemengeuren en zal het geheel een kleurrijk aanzien hebben gehad. Een zondagse wandeling werd dan begeleid door het gezoem van de bijen, afkomstig uit de talrijke bijenkorven die hier door imkers waren uitgezet. De meeste tuinen waren voorzien van een tuinhuis, soms met één of meer verdiepingen, opgetrokken uit hout, steen of een combinatie van beide. De tuinkoepels waren ook ruim vertegenwoordigd, vaak gelegen op de meer prominente plaatsen zoals op hoekpercelen en langs de wandelwegen waar het uitzicht goed was. Op de 19e-eeuwse kadastralokaarten zijn met name langs Onder de Boompjes de achthoekige tuinkoepels opvallend aanwezig (afb. 6).

Binnen de verdedigingswerken van de stad bood vooral de ruim opgezette 17e-eeuwse stadsuitleg, de Hortusbuurt, mogelijkheden voor tuinaanleg. In deze

Afb. 6. Kadastrale minuut uit 1872 met daarop Hereweg 2 (zie pijl). Uit: Offerman, 1987, 47.

Afb. 7. Zicht op de Nieuwe Kerk, bij de tuinmuur de koepels Marktstraat 19 (links) en Ossenmarkt 4 (rechts), 1754. Pentekening: C. Pronk. Uit: Schuitema Meijer, 1976, 143.

omgeving was in het verleden dan ook een aantal tuinkoepels gelegen. Een mooi voorbeeld is de 18e-eeuwse koepel die behoorde bij Marktstraat 19 en in circa 1929 is gesloopt (afb. 7).

Zeker toen in de loop van de 18e eeuw de verdedigingswerken aan militair belang inboetten, werd de grond binnen de dwingers van de stadsomwalling steeds meer gebruikt voor tuinaanleg. Ook hier verrezen tuinhuisen en hier en daar een koepel. Deze bouwsels waren meestal op palen verhoogd gebouwd, waardoor beter van het uitzicht over het omringende platteland kon worden genoten⁴.

De sociale betekenis van de tuinkoepel

Door de gunstige ligging van de meeste tuinkoepels speelde zich in en rond de koepel op zondagen vaak een intensief sociaal leven af. Voorbijgangers werden gegroet of bekenden kwamen, vaak ook op speciale uitnodiging, langs voor een praatje en een versnapering. Zien en gezien worden was hierbij het parool.

Thee won in de loop van de 18e eeuw aan populariteit. Toch is de benaming 'theekoepel' in plaats van tuinkoepel feitelijk onjuist⁵. Voordat thee op grotere schaal gedronken werd, bestonden er al tuinkoepels. Daarnaast werden ook koffie en alcoholische dranken als likeur en wijn geschonken. Het stoppen van een pijp of het roken van een goede sigaar waren daarbij gewoontes die beperkt bleven tot het mannelijke deel van de koepelbezoekers. De gedragscodes in de 18e en 19e eeuw impliceerden zeker voor de vrouw een beperking van keuze- en handelingsvrijheid. Ook de omgang tussen de geslachten was met name in hogere kringen aan strenge regels gebonden en sloot een vrije omgang tussen mannen en vrouwen in het openbaar praktisch uit. Het bezit van een koepel (of tuinhuis) gaf de eigenaar de mogelijkheid zich aan deze regels te onttrekken en eventueel vrijwel onopgemerkt gepassioneerd te zijn. Dat dit niet altijd even goed afliep, blijkt uit de belevenissen van een Groninger student die met vrienden een tuinhuis huurde buiten de Oosterpoort. Zijn amoureuze escapades leidden in de zomer van 1772 tot een hevige ruzie met de vrome buurman in het aangrenzende hof. Deze zong geregeld stichtelijke liederen. Ergernis aan elkaars gedrag ontlok-

4. Feith 1912, 144-145.

5. In Groningen werd de term theekoepel overigens niet gebruikt. 'Coupel' of 'somerhuis' waren meer gebruikelijke benamingen. Vriendelijke mededeling Johan de Haan.

te aan één van de studenten de uitroep: “Oude hont, singh reys een hoerenlietyn; die kenst stoe ook wel”. Een stevig handgemeen volgde na een felle uitwisseling van beschuldigingen en verwensingen. De schuldig bevonden student kreeg een geldboete en ontzegging van toegang tot de mensa. Ook had het handgemeen waarschijnlijk nog consequenties voor andere genietters van het buitenleven: het stadsbestuur besloot dat er een wet diende te komen die studenten uitsloot van tuinhuur⁶.

Meer verheffende taferelen die zich in de tuinkoepels afspeelden, waren het (gezamenlijk) musiceren of het lezen van een boek of krant. Tuinkoepels, zeker op de prominente plaatsen, waren dan ook vooral in bezit van voorname koopmansfamilies, regenten en patriciërs. Eenvoudiger bouwsels en tuinhuizen op de meer achtergelegen tuinen behoorden vaak toe aan (gegoede) middenstand. In de loop van de 19e eeuw, toen de economie aantrok en de middenklasse groeide, kwam een tuinhuis of -koepel binnen het bereik van een grotere groep stadjsers.

Het einde van een periode

Tot in de late 19e eeuw werden er tuinkoepels gebouwd in en rond Groningen. Maar rond de vorige eeuwwisseling was de bloeiperiode voorbij. Enerzijds nam de mobiliteit van de bevolking toen langzaam maar zeker toe, zodat het buitenleven zich niet meer direct buiten de stad hoefde af te spelen. Anderzijds maakten de grote bouwactiviteiten in en rond de stad een eind aan het open landelijke karakter van de omgeving, van groot belang om te kunnen genieten van een tuinkoepel.

Iets wat men in overvloed bezit en een vanzelfsprekend onderdeel is van de gebouwde omgeving kan soms in zeer rap tempo verdwijnen als het zijn directe functie heeft verloren en door de ontwikkelingen lijkt te zijn achterhaald. Veel tuinkoepels werden vanaf eind 19e eeuw gesloopt of opgeofferd aan nieuwe bebouwing. Binnen de stadswallen verdichtte de bebouwing in de Hortusbuurt vanwege het toegenomen aantal inwoners. In 1874 werden de vestingwerken ontmanteld met als gevolg het opruimen van de dwingers en de versnelde verstedelijking van het gebied rond de Hereweg.

Bescherming

Pas als nog enkele exemplaren van deze koepels resten en een groeiend besef ontstaat van de cultuurhistorische waarde van deze bouwsels, worden behoud en bescherming actueel. In 1969, als twee van de vier resterende koepels aan de Hereweg een monumentale status hebben, schrijft W.K. van der Veen: “*Het lijkt echter alleszins de moeite waard deze opmerkelijke bouwwerkjes, die met de restanten van het Sterrebos de laatste tastbare herinneringen zijn aan het verleden van de Hereweg als uitgaanscentrum van Groningen, alle te sparen en voor verdere ondergang te behoeden*”⁷.

Inmiddels zijn we ruim dertig jaar verder. Er resteren nog zes tuinkoepels in de stad, waarvan vijf de status van rijksmonument bezitten⁸. De vier koepels aan de Hereweg zijn nog alle aanwezig. Tegenover de reeds genoemde koepel Here-

6. Perton 1993, 20-21.

7. Van der Veen 1969, 125.

8. Van deze koepels heeft alleen Hereweg 1/1a geen status en is slechts beeldbepalend.

Afb. 8. Tuinkoepel Hereweg 1/1a, 1901. Briefkaart: collectie RHC Groninger Archieven.

weg 2 staat een forse pendant, Hereweg 1/1a, die is ontworpen in 1888 door de architecten P.M.A. Huurman en J.C. Wegerif. Dit gebouw werd destijds opgericht na afbraak van een oudere eenvoudiger achtkantige tuinkoepel (afb. 8). De koepel Hereweg 1/1a is tegenwoordig onderdeel van de Glaudé-locatie. De toekomst van de panden die hiertoe behoren, is onzeker. Welbekend is de tuinkoepel aan de Hereweg 20, gebouwd in 1868 in opdracht van W.A. Scholten en ontworpen door architect J. Maris, geïnspireerd op de Franse barok. De tuinkoepel aan de Hereweg 122/2 die nog rest bij het Sterrebos, stamt uit 1818 maar staat niet meer op zijn oorspronkelijke plek. Verplaatsing van koepels – veelal na verkoop – en wederopbouw op een andere locatie was lange tijd niet ongebruikelijk. Minder in het oog springend is de koepel in de achtertuin aan de Noorderhaven 5. De houten koepel aan de Friesestraatweg 18 is wel vanaf de openbare weg zichtbaar en hoort bij het uit 1893 daterende pand Buitenhof. Destijds was de Friesestraatweg nog een buiten de stad gelegen uitvalsweg met landelijke bebouwing.

Literatuur

- Bastmeijer, A. e.a., 'Jaarverslag bouwhistorie in 2000' in: *Hervonden Stad* 6 (2001), 23-48.
- Berg, B.O. van den, E. Boeve, D. Carasso en C.S. Oldenburger, *Theekoepels en tuinhuizen in de Vechtstreek en 's-Graveland*. g.p., 1980.
- Feith, J.A., 'Een zomernamiddag te Groningen ruim 50 jaren geleden' in: *Groningsche Volksalmanak* (1912), 132-153.
- Jager, S., 'De herinrichting van de Hereweg in de 18e eeuw' in: *Stad en Lande* 3 (2001), 13-16.
- Meulenkamp, W., *Theekoepels en tuinhuizen in de Vechtstreek: overvloed & welbehagen*. Weesp, 1995.
- Offerman, G., *De Oosterpoort. De geschiedenis van een 19e-eeuwse woonwijk in Groningen*. Groningen, 1987.
- Perton, W.H., 'De barbier, de studenten en het meisje' in: *De Oosterpoorter* (september 1993), 20-21.
- Perton, H., 'De hoven buiten de Oosterpoort I, II en III' in: *De Oosterpoorter* (februari 1993), 7, (maart 1993) 18, (april 1993), 12-13.
- Schuitema Meijer, A.T., *Album van Oud Groningen 1750-1880*. Groningen, 1976.
- Veen, W.K. van der, 'De tuinkoepels aan de Hereweg te Groningen' in: *Groningsche Volksalmanak* (1969), 100-125.
- Vrieze, P.L. de, *Tuinkoepels en tuinhuizen in de provincie Groningen*. Groningen, 1986.
- Wielinga, R.J., *Tuinhuizen in Friesland*. Leeuwarden, 1982.